

Stewardess

Ik weet het wel. Ze lachen naar iedereen, ze zijn daarvoor opgeleid in trainingskampen, ze worden gestraft als ze het niet op dezelfde manier naar iedereen doen. En toch - ik hou haar goed in de gaten, vergelijk met alle ander zetels die ze passeert, observeer met grote nauwkeurigheid - de stewardess van Qatar Airways glimlacht net iets breder wanneer zij met koffie of lunch ons, mij aankijkt. Het is een glimlach die ik tevergeefs probeer te imiteren - een mens doet vreemde dingen als ie zeventien uur in een vliegtuig zit. Er zit iets oosters in - dat leren ze daar, in die trainingskampen met een met de stok slaande gesluierde vrouw naast zich : drie slagen voor wie nog te westers de mondhoeken breed maakt, geen voor wie iets buigends met de ogen kan doen tijdens het manoeuvreer en een Alleluja voor wie het geheimzinnig kan.

Het moet een straf zijn als je de dingen elegant wil doen - en zij doet de dingen elegant - maar de rijdende kar met metalen stootranden en drankflessen gevaarlijk wiebelend erboven op, is maar een paar centimeter minder breed dan de gang waar zij doormoet om ieder te bedienen. Toch valt er weinig getinkel van flessen te horen als zij het ding verrijdt, is er geen spier op haar perfect opgemaakt gezicht die verkramppt, als zij het logge ding weer doet rollen. Zij ontvangt in slecht Engels uitgesproken bestellingen, alsof de cliënt een BBC-speaker is en haar pols en arm bewegen met een zodanige souplesse bij het mixen van cocktails en uitschenken van witte en rode wijn dat ik mij moet dwingen af en toe elders te kijken. Dat laatste is lastig: ik zie voortdurend dikke mannenbuiken die mijn zetel passeren op weg naar het toilet dat vlak bij mij ligt. Daar wordt na een tijdje een rij van mannen gevormd die blijken afgesproken te hebben om hun broeksriem bij stoel 40 A op te trekken - mijn stoel - en dan een wedstrijdje houden "op zoveel mogelijk manieren zuchten richting het bezette toilet". In zo'n geval is de bekoring van een elegant bewegende pols groot.

De breedte van de drankenkar en de smalle gang zorgen ervoor dat die met hun broek in de weer zijnde mannen, die zo te zien snel bij dat toilet moeten zijn, proberen op allerlei manieren stewardess en kar te passeren. Dat laatste kan alleen als kar en rijdster een paar centimeter uitwijken, wat gezien haar opdracht - zoveel mogelijk mensen te bedienen in zo weinig mogelijk tijd - alleen af en toe kan. Achter de kar vormt zich een rij van ongeduldige mannen die af en toe links of rechts iets proberen, maar komen knel te zitten. Ook deze situatie lost zij met de glimlach op. De knelzitters mogen een paar seconden klem zitten. Ze worden door haar genegeerd - "hoera" roep ik inwendig en glimlach haar goedkeurend toe - en dan draait ze zich, koninklijk vind ik, even om, om hen met die ingetrainde glimlach door te laten: "Now you can, sir!" Geen man die iets lelijks naar haar durft te zeggen of boos te kijken.

Ook de wachtende rij aan het toilet laat zij even staan om dan met besliste stem én glimlach in hun richting te laten horen dat er ook aan de andere kant nog toiletten zijn. Mannen die naar toilet moeten en in de rij staan, denken er nog niet aan om te geloven dat zij door hun plaats af te staan sneller bediend zouden kunnen worden, dus blijven ze in de regel staan tot zij vlakbij komt en overduidelijk ook in de richting wijst van de bevrijdende deur aan de andere kant. Met glimlach en zonder de *dédain* die ikzelf voor hen voel. Ik probeer mijn sympathie voor haar moeilijke situatie ook via een glimlach bij haar te krijgen maar zoals ik al vaker zag : zij is goed in negeren.

Uren later, op begane grond, zoek ik onze papieren, nodig om het inreisvisum te kopen aan het loket in de luchthaven, waar we in de rij staan. Plots zie ik hoe we voorbijgestoken worden door een rij keurig geuniformeerde crewleden die hun trolleys voor zich uitduwen. En daar is zij. Ik ben verrast; zij kijkt mij aan, lacht dan breeduit. Een ongetrainde spontane lach. Van herkenning.

Dat moet de plaats zijn waar wij Lieve's departurecard - waarzonder wij het land niet uitmogen, is ons op het hart gedrukt - zijn kwijtgeraakt. Onze beider koffers binnenste buiten gedraaid.. Niets te vinden..

Treinreis van Badung naar Yogyakarta

Een aparte treinreis, dat is het minste wat je kan zeggen. Kruiers proberen onze koffers te bemachtigen om die voor minder dan een euro per stuk naar onze zetel en ons coupé te brengen. Zoiets doen wij zelf, al hebben we nu ook werk om ze van ons af te houden. We hebben de

handen vol, want in het hotel hebben we twee gekleurde schoendozen met het hotellogo op meegekregen, waarin ons ontbijt. Rugzak en koffer belanden toch op de juiste plaats met de behulp van één van die jongens in uniform waarvan Lieve telkens zegt " dat het zo'n mooie jongens zijn". Het is zes uur dertig in de ochtend en over een half uur vertrekt de trein die ons in zeven en een half uur naar Yogyakarta zal brengen. Het is een wat verouderde trein maar de vloer is net gedweild, zien we aan de nog natte dweilsporen. Geleidelijk komen er nog mensen binnen: veel lokaal volk, de vrouwen in sarong, nogal wat mannen in uniform van een onduidelijke organisatie, een Hollands toeristenpaar met identieke rugzakken. Eénmaal in beweging verschijnt een alleraardigst meisje in hemelsblauw uniform met in haar kielzog een jonge man - "zo'n mooie jongen" - die een dienblad ophoudt waarop opgestapelde schalen. Of we ontbijt believen. Neen, we wijzen op de schoendozen. Koffie of thee dan? Ja dat willen we wel. Het meisje schrijft de bestelling op een blocnote met doorslagpapier, de jongen lacht en ze verdwijnen. Dan een jongen in een oranje vestje. "Cleaning Unit" staat er in grote letters op. Hij hanteert een natte zwabber. Iemand moest de vloer ondertussen maar eens bevuild hebben. Hij lacht vriendelijk terug als wij hem een dankbare glimlach schenken. Het kan ten slotte niet proper genoeg zijn in zo'n coupé waar je uren moet in doorbrengen en wij zouden wat graag hetzelfde zien in de treinen in ons vaderland.

In ons raam komen de eerste rijstvelden in beeld, af en toe afgezoomd door palmbomen bamboeachtigen en andere tropische boomsoorten. Op de achtergrond bergen waarvan we gisteren op de rondleiding in Bandung hoorden dat ze schilderachtige namen dragen als "de Omgekeerde Boot". Boeren staan kniehoog in het water en dragen de typische kegelhoed waaronder je volgens mij ook kan tegen de regen schuilen en zijn vanonder tot boven tegen de zon (?) gekleed. Ik transpireer in hun plaats. Geleidelijk worden de landschappen minder vlak. Ik krijg de mooie plaatjes van rijstvelden in terrassen in alle mogelijke vormen niet bijgefotografeerd. Lieve speelt assistent en kondigt aan wanneer nog zo'n mooi huisje (want ook die komen in honderd en één variaties) zodat ik de lens op tijd kan richten en tegen 1/800 e seconde kan afdrukken. Het zijn de kiekjes zoals ze in mijn hoofd zaten in foto albums van vrienden die ook Indonesië bezochten.

Ondertussen zijn nog twee stoeten personeel voorbijgetrokken: "Een treinbediende zie je nooit alleen.." De kaartenknipper - in galauniform, met kepi - wordt voorafgegaan door een politieagent, met pistool en handboeien en op zijn beurt gevolgd door een jongen in uniform met clipboard. Als ons ticket geknipt is - gaatje erin zoals vroeger - zet hij een kruisje op zijn papier achter een naam. De kruisjeszetter wordt gevolgd door nog een andere politieagent, mét pistool en handboeien, die net als de eerste aandachtig kijkt of er niets verkeerd gaat.

Een mens zou nog al zijn slechte bedoelingen, fraude, smossen, achter zich laten op zo'n trein. Daar is de catering weer. Meisje zonder dienblad, jongen mét. Meisje wijst op grote kop waarop bladerdeeg en een fruitsap ernaast. Of we soep moeten? Neen, schoendoos niet waar. Glimlachen over en weer. " Zo'n schone jongen."

Nog personeel in een ander donkerblauw uniform, onduidelijke functie loopt langs.

Hé daar is de oranje jongen weer. Neen, ze zijn met zijn tweeën. Eén met borstel en blik, de tweede met een grote plastic vuilniszak bij zich. Daar mag het overblijfsel van de koffie en thee (twee kartonnen bekertjes met handig rietje en deksel) in. Dankjewel.

In de dorpjes zien we kinderen in keurige uniformpjes, de meisjes mét hoofddoek op de stoffige straten. Hoe blijven ze proper? Een man doet op blote voeten de was. Op de berm - de trein toetert voortdurend - zitten mannen steevast op hun hurken.

Toilettijd. Mijn god, dat moet ook op de hurken. Een golf van jaloezie en faalangst. Over dat laatste gaf ik cursus en begeleiding maar alle principes laten mij ten enen male in de steek. Als ik op mijn hurken moet, mag ik straks naar de osteopaat. Als ik nog recht kom. Het wordt staande acrobatie.

In een slingerende trein, weliswaar met twee handvaten links en rechts, je plas in dat kleine golf gaatje krijgen waaruit een weë plasgeur komt. Ik doe mijn schietgebeden. Gelukt!

Landschappen, dorpjes, huizen blijven buiten passeren. Binnen doen de diverse stoeten hetzelfde met lunch, plastic vuilniszak, pistolen. De soep met bladerdeeg komt vijf keer langs.

Ik tik vrolijk op de Ipad.

Lieve slaapt.

Moet ik niet alweer naar toilet?

De trein is altijd een beetje reizen.

Half zeven in de ochtend. Ik zit op het dek van een klotok, de rivierboot die ons, de enige passagiers, nu al twee dagen vervoert op de Sekoneyer rivier. Geluiden uit de jungle van vogels die ik niet ken. De neusapen in de bomen laten nog niets van zich horen. Gisteren bij het aanmeren hier zagen we een boom vol. Inouï, de kokkin, is bezig de omelet te bakken beneden op het dek. Achter mij leest Lieve al een tijdje in haar e-reader onder haar tent van witte klamboe. Kijk, daar komt de koffie. Ik hoorde daarnet hoe de jongen die hem brengt, zich "douchte" in de "badkamer", het anderhalve vierkante meter blauw geschilderde hok. Douchen betekent dat hij zich uit het vat met bruinig rivierwater overgiet met een schep waarmee ook het toilet wordt gespoeld. Na afloop wordt de vloer schoongemaakt met dezelfde schep met rivierwater. Diri gooit het gul over de houten vloer waar het verdwijnt in een gat. Een mooi gat, mag ik wel zeggen: vierkant en erdoorheen heb je zicht op het water. Dat is de favoriete verblijfplaats voor oa de krokodillen die hier nogal eens gesignaleerd worden en die we vandaag mogelijk gaan zien volgens onze meereizende gids "Mister Yono".

Mijn beurt voor het wassen. Daar moet over nagedacht. Als je weinig ruimte hebt - als de deur dicht is, kan Inouï opnieuw staan op haar halve vierkante meter keuken - en er een gat gaapt waar de spullen in kunnen verdwijnen, past enige voorbereiding: toiletzas zo schikken dat als ze verticaal ophangt aan het kleine haakje, er niets uitvalt; tandenborstel en tandpasta bovenaan, daaronder haarborstel; fles met water om tanden te spoelen en zeepdoosje achter het plankje, want boot schommelt; broek uit bereik van water over de planken gooien; wc-bril op pot zodat bril straks minder nat. Dan mag de kraan open. Die is met een slang verbonden met water uit een vat boven het plafond van de boot. Helder water alleen voor ons twee: "tourists don't like the brown riverwater", zegt Mr Yono. Vierkoppige crew - kolonialen zijn we, kolonialen - wast zich wel en zonder problemen met het zure water. Zonder water te verspillen, nat maken. Niets zo goed als een ijskoude douche 's morgens, vind ik altijd op een ander. Het bibberende lijf inzepen en weer zuinig afspoelen. Zo goed en zo kwaad als mogelijk afdrogen en iets van kleding aantrekken. Tandpoetsen met het drinkwater uit het plastic flesje, gezellig boven de nu open staande wc - pot. Doorspoelen met flink aantal scheppen water. Toiletgang nu. Kan niet in één keer, want te weinig plaats voor Europese mens recht voor de pot. Dwars op de pot dan en draaien tot ongeveer in "traditionele" zit. Billen nat van vorige doucher. Niets om geven of doen alsof. Wc pot spoelen als voorheen. Ook vloer begoaien met water zoals afgekeken van Inouï. Laddertje naar bovendeck beklimmen zonder er met de natte voeten vanaf te donderen.

Ontbijt staat klaar: eieren dus met "French toasts": verloren brood en Javaanse koffie, dwz de koffie in het glas waarop kokend water dat je vervolgens oproert en laat rusten tot de gemalen koffie gezakt is.

Ontbijten, proper gewassen met zicht op de wakker geworden rivier;

Leven en dood in Torajaland.

Vier dagen trekken we rond samen met Enos die ons gidst in Torajaland. Als hij begint te vertellen, gaat het in drie van de vier gevallen over de dood.

De eerste dag zijn we via hem uitgenodigd op een begrafenis. We moeten een geschenk kopen: twee pakken suiker en vijf pakjes sigaretten volstaan om aan de beleefdheidsregels te voldoen en mee te doen aan de eerste van - let wel - zeven dagen, in dit geval een negentigjarige vrouw. Rond het tiental tongkonans (volledig in gesculpteerd en beschilderd hout geconstrueerde woningen op palen met een meer dan imposant dak in bootvorm) zijn voor de gelegenheid fraaie, met rode doeken bespannen en in bamboe uitgevoerde, overdekte platvormen gebouwd waarop de honderden genodigden plaats nemen om alles goed te volgen. Thee en zoets wordt aangevoerd. Tientallen varkens, aan bamboestokken gebonden, worden het terrein opgebracht. Zij zullen worden geslacht en het vlees zal worden verdeeld. Daarna is het de beurt aan de zware, breed gehoornde buffels. Ook zij zullen worden geslacht. Gedurende verschillende uren volgen we de ceremonie waarin een biografie van de overledene wordt gereciteerd aan de microfoon, verschillende processies met veelkleurige danseressen en keurig in het zwart geklede familieleden voorbijtrekken en zelfs een katholieke priester een kruisteken laat maken in dit animistisch gebeuren.

Enos trekt me mee naar de plaats boven in de tongkonan waar drie jaar lang (!) het gebalsemd lichaam van de overledene werd bewaard, toegesproken en als aanwezig familielid werd verzorgd.

Al die tijd werd ze niet "dood" genoemd, maar "ziek". Nu wringen een paar mannen zich door de enge toegang naar binnen om de fraai beschilderde cilindrische kist naar buiten te brengen. Enig gediscussieer over de voor- en achterkant waarna via een bamboe trap de kist op een centraal platform met baldakijn wordt geplaatst. "Hier, roept Enos, "een goede plaats om de buffels te zien". Op het moment dat ik tussen de drie buffels sta, vlak onder de kist, breekt paniek uit : de buffel vlak bij mij heeft zich los gerukt, draait met zijn imposante gehoornde kop van links naar rechts laag over de grond. Ik hoor hem snuiven voor hij springt. Ik spring weg en zie hoe hij één van de familieleden raakt. Enos slaat de armen om mij heen en trekt mij weg. Tientallen mensen stuiven uiteen. Boven op de trap komen we bij. "Almost slaughtered instead of the buffalo", zeg ik stoer..

Ik word samen met Lieve naar een veilige plaats tussen de vrouwelijke familieleden geloodst, krijg thee om naar het hoogtepunt te kijken van de ceremonie: het slachten van de eerste buffel. Het is een prachtig, rustig dier. Zijn begeleider, beul, slachter heeft hem aan een touw rond de ring in zijn neus het terrein opgevoerd en vastgebonden aan de in de grond geheide palen. Het dier staat rustig, waardig haast, te wachten op wat komt. De begeleider, beul, slachter lijkt hem toe te spreken, trekt zacht het hoofd aan het touw omhoog. Het dier werkt rustig mee, verzet zich niet, biedt zich aan... De man bukt zich traag, trekt zijn mes uit de houten schede aan zijn gordel, zoekt de plaats waar hij zal toesteken. Op het schermpje van de Sony camera zie ik plots hoe bloed uit de hals van de buffel gutst. Een ogenblik staat de buffel stil - zen, ongelovig dat er iets onherroepelijks gaat gebeuren - dan valt hij door de voorpoten, tolt om, draait het hoorngekroonde hoofd in een rare hoek, de ogen breken.. Ik kijk op, zie Enos' trotse ogen: zijn gidsbeurt kan niet meer stuk. In het hotel, voor we naar hier kwamen, heeft hij zich tegenover mij verbaasd om de Nederlandse toeriste die geen ceremonie wou zien, omdat er "dieren in lijden". Ik moet mij even wegdraaien om iets weg te slikken.

Het is nog niet gedaan: Enos sleurt mij enthousiast mee : "You can make nice pictures of the pigkilling." Dat gebeurt in een naburig veldje. Mannen zijn bezig de ingewanden schoon te maken van een pas geslacht varken. "All is used", zegt Enos fier. Vlak ernaast is een man met een gasbrander bezig de haren van het geslachte varken weg te branden. Er blijft een zwart geblakerd zwijn over. Even verder zie ik mannen op hun hurken - doen alles op hun hurken, hoeven geen stoel - de versneden stukken vlees verdelen.

De geur van verbrande haren, de ingewanden die gereinigd worden, het bloed: ik ben ineens weer een jaar of zes; zie voor mij hoe in het dorp het varken wordt geslacht, de worsten worden klaar gemaakt, vlees wordt verdeeld. Ook toen de weezin, het niet begrijpen dat ik vlees eet.

In de auto - proper, fris, geurend naar auto - blijven we dezelfde vragen stellen. Enos in zijn schik. Ja, die buffels dienen alleen om op begrafenisceremonies geslacht te worden. Ja, het is ook een prestigekwestie: wie de meeste buffels kan slachten, staat hoogst in aanzien. Ja die buffels zijn de hoogste uitgavepost in het leven van een Torajaan. Ja, het is nog overal in Torajaland gebruikelijk. Ja, de goedkoopste buffel kost 2000, de duurste (wit en zwart geblokt) 60.000. En ja, geen roepia maar euro. En inderdaad het is een sociaal gebeuren (alle burens helpen elkaar voor het grote feest, lenen mekaar desnoods geld) met een spirituele betekenis: samen met de buffel gaat de ziel van de overledene naar het hiernamaas. De hele rite moet ervoor zorgen dat die ziel niet in de vorm van een kwade geest terugkomt om te bijven spoken. En inderdaad dat geld, voor buffels dus, kan niet opgebracht worden door wie hier woont; de meeste zich tot Torajaland bekennenden wonen buiten de streek, sturen geld voor de ceremonie en komen er naar toe zoals ze ook graag geld sturen voor het onderhoud van hun trots: de fraaie tempelachtige tongkonans en rijstopslagplaatsen. En inderdaad is de dood belangrijker dan het leven.

"Niet te geloven eh?" zegt Enos en lacht zijn tanden bloot als hij die laatste zin zegt bij één van de talloze graven in de rotswand, met de hand uitgekapt : we hebben de mannen bezig gezien al wandelend naar hierboven. In steen gekapte sarcofagen zien we bovenaan een rij houten poppen, tau tau genoemd, die de overledene afbeelden. Hier en daar gaan we een grot binnen waar er meerdere mensen begraven zijn, soms in houten kisten, families en generaties na mekaar. Hier en daar zijn kisten kapot gegaan, de schedels en beenderen eruitgehaald en tentoongesteld door een of andere macabere gek? (Bijkbaar deert het de mensen hier niet. Ze laten ze staan, misschien

wel om de toeristen aan te trekken die ze graag komen fotograferen. Ze maken zich meer zorgen om de talrijke mooie, soms gek aangeklede tau tau's die vaak gestolen werden, sommige zelfs op bestelling.)

Soms plaatsen mensen attributen die behoorden bij de overledene, bij zijn kist. Ontroerd fotografeer ik een tafeltje met een bestofte, vuile ventilator, een kapotgelezen, dun boekje waarvan de titel iets met psychologie moet te maken hebben, een notitieboekje en een flesje met onduidelijke inhoud. Ik buig voor de man/vrouw wiens leven kan samengevat worden in die verveerde spulletjes.

Onwillekeurig gaan de gedachten: wat zou er op mijn tafeltje staan?

De volgende dag bezoeken we de plaatselijke buffelmarkt waar tientallen en tientallen buffels rustig staan om bekeken, gekeurd en soms gekocht te worden. Enos geraakt niet uitverteld over de prijzen, de verschillen die de grotere of kleinere waarde bepalen. En lacht om onze vraag of die mensen dat geld bij zich hebben. "Cash", zegt hij. Het is niet te geloven in dit land waar het vuilnis verbrand wordt naast de straat, er nauwelijks wegeninfrastructuur is, de electriciteit regelmatig uitvalt en uit eten gaan met twee een paar euro kost (dertigduizend roepia..)

Dit hele gebeuren laat mij niet los tijdens de acht uur durende autorit terug (met chauffeur in een comfortabele, hoge Toyota met airco) van Rantepao, Torajaland, naar het zuidelijke Makassar. Is het niet westers-hautain om te vinden dat het geld voor die buffels beter naar de armen onder de bevolking zou gaan of naar de ontwikkeling van het land waar nog zoveel noden zijn? Zeggen onze bijbelse teksten niet evengoed dat wat in het hiernamaals komt, de vervulling ligt? Hoe leeg zijn onze riten die leven en dood begeleiden, als ze er al zijn? Moet je voorouders blijven eren (Enos vertelde dat families regelmatig de lijkwaden vervangen en daar ook weer reden in vinden om te feesten) zoals in Torajaland waar velen begraven worden in echte kapellen, of is het goed om het nu te vereren zoals wij lijken te doen? Waar is ons groter verhaal van zingeving dat mensen stuurt en bijeenbrengt en is er behoefte aan? Is onze geldbesteding aan nog beter uitgeruste huizen, auto's en technologie waar zoveel aan geofferd wordt, te verkiezen boven de hunne?

En die andere vraag die met me meegaat, terwijl ik de zetel achterover leg om wat te slapen. Als ik, wij, die geleerd hebben traditie te bevragen en minstens even vaak te wantrouwen, hoe wil ik dan zelf gaan als de tijd daar is? Als wij, die keuzevrijheid zo hoog in het vaandel dragen, onze eigen rite willen maken, wat moet/mag/wil ik daarin? Onwillekeurig zet ik de I pod op. Iemand zingt. Teksten van Oosterhuis. Ik ga aandachtig luisteren, herbeluisteren eigenlijk want ik heb ze nog gehoord. En ze spreken mij aan; dit is mijn/onze cultuur.. Laat die stem maar zingen dan.

En in gedachten zie ik wie er rond mijn tongkonan staat en wat er gezegd wordt.

"Ik zie je graag", wordt er gezegd, "en ik hield ervan dat je mij graag zag".

Het zal dus rap gedaan zijn, rond die tongkonan.

Neen, neen, er wordt daar ook gegeten en gedronken. Goed en lekker. En lang.

Zo, dat is dan geregeld.

Verkeer.

Het is weinig eerbiedig om te bedenken, maar ik moet telkens aan de vliegen denken die ons 's zomers met zovelen bezoeken in het dorp.

Bij ieder kruispunt komen ze links, rechts voorbij de kriskras auto's, vrachtwagens, becaks (fietstaxi's), angkots (busjes met open deur waarin je laag zit en die steeds dezelfde tour rijden door de stad) en posteren zich zes, zeven, soms tien ordeloze rijen dik voor het stoplicht: de alomtegenwoordige, vooral door jonge mensen bereden scooters en brommers.

Met een aanbetaling van 500.000 roepia's, iets meer dan dertig €, kan je je er één aanschaffen en in maandelijkse afbetalingen kopen, zegt Yani, het moslimmeisje dat werkt voor Pramanan Guesthouse, waar we verblijven in Yogyakarta. Geen wonder dat iedere jongere er één bezit en er (in uniform) mee naar de middelbare school gaat. Ze laveren ermee door het verkeer alsof ze op

een roetsjbaan zitten, wijken zonder teken uit naar links of rechts om daar in te halen wat moet ingehaald: voetgangers, auto's, bussen, fietstaxi's die zich in nooit ophoudende stromen door de stad verplaatsen. Er blijft geen ruimte onbenut op de geasfalteerde wegen en straten. Er moet misschien aan de wereld getoond worden dat ze met zeer velen zijn. En dat is zo in Java, één van de dichtstbevolkte gebieden in de wereld.

Zo te zien zijn er geen regels in dat verkeer, behalve dat iedereen links rijdt. Dat laatste betekent niet dat je niet én links én rechts voorbijsteekt. Het betekent alleen dat het stuur in de auto rechts staat. Ik raak volledig kwijt hoe je links-rijdend inhaalt. Ik begrijp er niets van. "You must understand how it works", zegt Adji die ons in Sulawesi rondrijdt. Zo raak ik niet verder, denk ik zuchtend en geef mij over aan zijn vaardige handen. Ik prijs de goden dat ik hier niet zelf moet rijden. Mogelijk willen ze hun systeem - zonder regels rijden zonder ongevallen - wel voor zichzelf houden, zodat de overtalrijke chauffeurs aan werk blijven geraken? Adji's verbluffend antwoord lijkt daar onderdeel van te zijn.

Er wordt veel getoeterd; maar dat is alleen om mee te delen dat je eraan komt, links of rechts dus, brommer of truck. Die ander komt dan zo dicht dat ik vaak het gevoel heb dat ik in de andere auto zit of bij de scootrijder op schoot zit. Niet zelden zitten hele families op brommer of scooter: de vader aan het stuur, een klein kind rechtstaand voor hem, de handen op het stuur, een kind achter hem en tenslotte zijn vrouw in amazonezit achterop. Helm is verplicht maar wordt even vaak niet als wel gedragen. Brommers worden vaak omgebouwd tot halve vrachtwagens: over de achterzit wordt dan een constructie gebouwd. In haar eenvoudigste vorm lijkt die op twee fietszakken die dan wel tien keer zo groot en geen zakken zijn maar rotan manden; in de wat gecompliceerdere vorm is het een complete winkel, veelal van voedingswaren die kant en klaar zijn en in een glazen kast boven op het hele geval staan te dampen.

We reden achter een brommer die nieuwe, in plastic verpakte matrassen vervoerde die - vijf stuks - dubbel geplooid op zijn tweewieler megingen.. Het meest indrukwekkend was de vijftien meter lange bamboestam die een man op de brommer achter zich aan sleepte, zeer tot vermaak van Adjie, onze chauffeur, die nochtans al veel moet gezien hebben in zijn leven.

En hoewel ze zich met zovelen in dat verkeer storten, ongezond veel benzinedampen de lucht insturen, de helft van de tijd toeteren en zich niet storen aan welke regels dan ook, zie ik ze nooit boos worden, hoogstens gestresst naar mekaar kijken voor het stoplicht. Dat vind ik nog het meest merkwaardige. "Anger is a sign of weakness", verklaart één van de vele chauffeurs op onze reis en begint aan een verhaal over in balans zijn van polaire energieën.

Alsof ze met zijn allen stilzwijgend besloten hebben, nu ze toch met zovelen zijn op dezelfde plaats, terzelfdertijd geen reglementen te gehoorzamen én mekaar niet en nooit de duvel aan te doen. Gezond verstand kortom.

Voetgangers lijken geen plaats te hebben in het systeem, ook niet op de soms aanwezige zebrapaden die je niet als dusdanig kunt herkennen, omdat er zelfs voor een stoplicht verkeer op staat. In Bandung doet onze gids voor wat je dan doet. Je steekt gewoon de weg of straat over, steekt de gestrekte arm schuin op, trekt je niets aan van de uitwijkende chauffeurs die je net niet raken en stapt beslist naar de overkant.

Ik probeer het.

Het lukt altijd.

Ik ben Mozes die de wateren scheidt...